

UOT 94 (479.24)

Elçin Qarayev*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,**AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*

İRƏVAN QUBERNİYASINDA SÜNİ SUVARMA VƏ SUDAN İSTİFADƏ TARİXİNDƏN (XIX YÜZİLLİYİN ORTALARI-XX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)

Açar sözlər: *İrəvan, quberniya, süni suvarma, su mühəndisi, mübahisə***Ключевые слова:** *Иреван, губерния, искусственное орошение, инженер-гидравлик, конфликт***Key words:** *Iravan, province, artificial irrigation, water engineer, conflict*

İrəvan quberniyasında kənd təsərrüfatının inkişafında süni suvarmanın böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Quberniyanın şəhər və kəndlərinin əkin sahələri müxtəlif iri çaylarla və bu çaylardan çəkilməmiş arxlarla suvarılırdı. Rusiya işğalından sonra İrəvan quberniyasında süni-suvarma sistemində uzun müddət tənəzzül baş verdi. Çarizm bu sahədə irəliləyişə nail olmaq üçün dəfələrlə Cənubi Qafqazda komissiyalar yaratmış və ayrı-ayrı mütəxəssislər yerlərə ezam olunmuşdu. Məqalədə İrəvan quberniyasında suvarma sistemində baş verən narazılıqlar, çar icra orqanlarının apardıqları islahatlar, bu məsələdə üzləşdikləri çətinliklər qısaca işıqlandırılmışdır.

İşğaldan sonra Rusiya hakimiyyət orqanları suvarma sistemlərini, suya nəzarət edən mirabların seçilməsini yerli əhalinin öz öhdəsinə buraxdı. Nəticədə suvarma sistemində tam özbaşnalıq və qarışıqlıq yarandı. Sudan istifadə edilməsində nüfuzlu şəxslər arasında çoxsaylı sui-istifadə halları başladı. Xalq tərəfindən seçilmiş mirablar bu halların qarşısında aciz qalmış, çoxlu mübahisələrin, toqquşmaların olması üzündən mirab vəzifəsi qüvvədən düşürdü. Ən acınacaqlı hal ondan ibarət idi ki, sudan istifadəyə görə tarixən mövcud olmuş qaydalar aradan çıxır, suvarma arxları tamamilə yararsız hala düşürdü. Mübahisə və toqquşmalardan qaçmaq üçün kənd əhalisi özlərinə ayrı suvarma arxları çəkməyə cəhd edirdilər. Lakin bu iş bir kəndin gücü çatmadığından arxlar düzgün çəkilmir, su itkisinə səbəb olurdu. Əhalinin sayının artması da suya tələbatı artırır və yeni arxların çəkilməsini tələb edirdi (10, s. 7).

Azərbaycanı öz xammal bazasına çevirmək istəyən Rusiya XIX yüzilliyin 40-cı illərindən başlayaraq kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacib olan su məsələsinə ciddi yanaşmağa məcbur oldu. Belə ki, 1840-cı ildə Rusiya Dövlət Əmlak Nazirliyinin rəisi, gizli müşavir Qamalıy Cənubi Qafqazda suvarma sisteminin vəziyyəti haqqında məlumat toplanılması üçün Gürcüstandakı rus qoşunlarının komandanı general Qolovinə xahişlə müraciət etdi. Bu mürəkkəb iş yerli qəza rəislərinə tapşırıldı. Lakin qəza rəisləri yerli şəraitə, adət-ənənəyə, suvarma sisteminə bələd olmadıqlarından məlumatların toplanması uzun çəkdi. Nəhayət onlar tərəfindən toplanılmış məlumatlar Qafqaz canişini M.S.Voronsovun dövründə 1844-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının Baş İdarəsində müzakirə edildi. Müzakirənin yekununda belə məlum oldu ki, bu məlumatlar yarımçıq və lazımi səviyyədə deyildir (10, s. 8-9). İrəvan qəzasının suvarma sisteminin tədqiq edilməsinə cavabdeh olan Baş İdarə

Şurasının üzvü, mülki müşavir Bezak tənəzzülə uğramış arxların, suvarma qurğularının, ayrı-ayrı suvarma sahələrinin ölçüsünün layihəsinin ətraflı hazırlanmasının vacibliyini bildirdi. Bu iş əvvəlcə İrəvan qəza rəisi N.V.Balavatskiyə (1840-1849) və İrəvana ezam olunmuş praporşik Qarnovskinin öhdəsinə tapşırıldı. Lakin sonradan bu iş 1845-ci ildə İrəvan qəzasına ezam olunmuş mühəndis Çerniyavskinin rəhbərliyi altında həyata keçirilməyə başlandı (10, s. 9).

İrəvanda suvarma məsələsinin öyrənilməsi ilə bərabər su işinə nəzarət edən mirabların vəziyyətinə aydınlıq gətirmək üçün layihə hazırlandı. İşgala qədər İrəvan bölgəsində mirab dövlət tərəfindən təyin edilirdi. Çarizm 1847-ci ildə suvarma idarə sistemini “yaxşılaşdırmaq” məqədədi ilə “mirablar haqqında” qanun layihəsi tərtib etdi. Qanun layihəsi 1847-ci il 12 aprelə Qafqaz canişini M.S.Vorontsov tərəfindən bəyənildikdən sonra qüvvəyə minmişdi. Qanuna görə Tiflis quberniyasına daxil olan İrəvan və Naxçıvan qəzalarında hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi olmadan yerli camaat mirabları özləri seçməli və məvaciblə təmin etməli idilər. Yalnız mirablara yığılan məvacib məsələsində şikayət olduqda qəza rəisləri işə qarışa bilərdilər (6, s. 314-315).

Lakin bu qanun çar icra orqanları tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Bəziləri belə hesab edirdi ki, qanun köhnə adət-ənənəni-mirab, cuvar vəzifələrini saxlayırdı. İrəvan quberniyasının qubernatoru general-mayor İ.İ.Nazaraov (1849-1859) bu qanunu qeyri-qənaətbəxş hesab edərək, suvarma işinə nəzarət etmək üçün mərkəzdən bir mütəxəssis göndərilməsini xahiş etmişdi (4, s. 71).

Hətta su üstündə kəndlər arasında şikayətlərin çoxalmasını və mirabların öz vəzifəsindən sui-istifadə etmələrini nəzərə alaraq 1872-ci ildə İrəvan qubernatoru olmuş general-leytenant Karmalin müvəqqəti olaraq mirabları qəza rəislərinə tabe olmaları haqqında göstəriş vermişdi (4, s. 75-76).

Qafqaz Canişini sudan istifadə qaydasında möhkəm nizam-intizam yaratmaq üçün əlavə ştat da yaratmışdı. 1848-ci ildə Qafqazda suvarma təsərrüfatına rəhbərlik etmək üçün yeni inzibati orqan su mühəndisliyi yaradıldı. Bu, orqan canişinliyin mərkəzi Tiflisdə təsis edilmiş, 1874-cü ilə qədər onun tərkibi cəmi üç nəfərdən ibarət olmuşdu. İlk dövrlərdə su mühəndisləri heç bir quruma tabe olmamışdı. Lakin onlar suvarma qurğularının yaxşılaşdırılmasında heç bir iş görə bilmirdilər. Bunun üçün nə vəsait, nə də texniki ləvazimat vardı (10, s. 20).

1873-cü ildə baron Nikolay Qafqazda su sistemində qanun və qaydaları öyrənmək üçün yeni komissiya yaratdı. Komissiya 1880-ci ilə qədər fəaliyyət göstərdi və yerli əhalinin sudan istifadə qaydaları haqqında məlumat topladı. Lakin bu komissiyanın gəldiyi nəticə də heç nəyi həll etmədi. Yenə də yerlərdə bu sahədə vəziyyət gərgin olaraq qalmış, narazılıq baş alıb gedirdi (10, s. 20).

Quberniyalarda su üstündə narazılığın artması qubernatorları narahat etdiyindən, onlar dəfələrlə quberniyalara ayrı-ayrılıqda su mühəndislərinin təyin olunması məsələsini qaldırmışdılar. Nəticədə 1882-ci ildə xüsusi zemstvo mükəlləfiyyətlərinə görə təyin olunmuş iclasda bu məsələyə baxılmış, belə qərara alınmışdı ki, Cənubi Qafqazda İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının hər birinə ayrı-ayrılıqda su mühəndisləri təyin olunsun. Su mühəndisləri qubernatora tabe olmalı və su üstündə olan mübahisəli vəziyyət haqqında yüksək distansiyalara

məlumatlar verməli idi. İrəvan quberniyasında ilk su mühəndisi Frolov olmuşdu (10, s. 20-21; 4, s. 71).

Nəhayət, 1883-cü ildə Cənubi Qafqaza səfər edən Dövlət əmlak naziri, mülkü müşavir Ostrovskiy bölgədə suvarma sistemində vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün sonuncu dəfə komissiya təşkil etdi. Komissiyaya 16 texnik, hüquqşünas və yerli inzibati idarələrdən olan mütəxəssislər daxil oldu. Hətta iclaslarda İrəvan, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarından olan mirablar da iştirak edirdi. Nəhayət həmin ildə komissiya öz işinə yekun vuraraq, “Zaqafqaziyada torpağı suvarmaq üçün su işində qanun və qaydanın vəziyyəti haqqında” layihə tərtib etdi. Qafqaz baş komandanlığının mülkü hissəsinin müşavirəsində bəyənilən layihə 1884-cü ilin yanvarında Dövlət Əmlak Nazirliyinə təqdim edildi. Bu layihə uzun müddət müzakirə obyektinə çevrildi. Bu komissiyanın əhəmiyyətli fəaliyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, ilk dəfə suvarma xəritəsi tərtib olundu. Onu 1883-cü ildə qraf fon Veysenqof tərtib etmişdi (10, s. 21-23).

Nəhayət, Dövlət Şurası tərəfindən 1890-cı ildə dekabrın 3-də “Zaqafqaziyada torpağın suvarılması üçün sudan istifadə qaydası haqqında” əsasnamə qəbul olundu. Bu qanunun əhəmiyyəti onda idi ki, su sistemində fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı orqanların vəzifələri, fəaliyyət dairələri açıq göstərilmişdir. “Əsasnamə”yə görə Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq su müfəttişi vəzifəsi təsis edilmişdi. Onun iqamətgahı Tiflisdə yerləşirdi (7, s. 762).

Cənubi Qafqazda su sistemində yaradılan bu dəyişiklik sonuncu olmadı. 1891-ci ildə C.Qafqazda 6, 1893-cü ildə 8, 1904-cü ildə isə 9 su sahəsi yaradıldı. İrəvan quberniyası 8-ci su sahəsinə daxil idi. Bu sistem 1918-ci ilə kimi fəaliyyət göstərmişdi.

Süni suvarmada çar orqanları mükəmməl idarə orqanı yaratmağa cəhd etməklə bərabər, arxların təmir olunmasına da cəhd edilirdi. Belə ki, 1846-cı ilin baharında İrəvan və Üçmüəzzin qəzalarında suvarma arxlarının yenidən təmir olunmasına başlandı. İrəvan qəza rəisinin və mühəndis Çerniyavskinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən təmir işi 1848-ci ilə kimi davam etdi. Təmir işində yerli əhalidən dəstəylə 19 min adam və 1000-dən çox at-araba cəlb olunmuş və dövlət tərəfindən buraxılmış 7 min rubl xərclənmişdi (10, s. 10). İki il ərzində İrəvan qəzasında Qırxbulaq, Noravit, Çorbox, Üçmüəzzin qəzasında Sərdarabad, Mollabəyazid, Cəfərabad, Şərur dairəsində isə Xarabadaşar arxları təmir olunmuşdu. Xeyli güc və pul sərf olunmasına baxmayaraq arxların təmiri gözlənilən nəticəni vermədi. Məsələn, Qırxbulaq, Noravit, Sərdarabad, Cəfərabad və Xarabadaşar arxları istifadəyə verilməsinin elə birinci ili tamamilə yarasız hala düşdülər. 1849-cu ildə yalnız iki arx salamat qalmışdı. 1857-ci ildə Sərdarabad arxı yenidən təmir olunmağa başladı. Lakin 1858-ci ildə Araz çayında baş verən daşqınla əlaqədar olaraq görülən işlər tamamilə məhv oldu (10, s. 10).

Dövlət Əmlak Nazirliyinin mühəndisi Yanuşevski İrəvan qəzasında görülən təmir işlərinin boşa çıxmasının səbəbini lazımı vəsaitin və daimi texniki nəzarətin olmamasında gördü. O, suvarma arxlarının diqqətlə öyrənilməsinə su mühəndisinə həvalə olunmasını tapşırırmışdı (10, s. 10). Lakin İrəvanın ilk su mühəndisi Frolov da yerlərdə olan vəziyyətdən şikayət etmiş, yeni arxların çəkilməsi üçün vəsaitin olmamasından gileylənmişdi (4, s. 71-72).

Hələ 1847-ci ildə Qafqaz canişini knyaz Voronsov Cənubi Qafqazda suvarma sistemlərini yenidən yoxlamaq üçün mülkü müşavir Qaqameysterə və su mühəndisi

podporuçik Bekmana tapşırırdı. Onlar bu işə 8 ay vaxt sərf etdilər və 14 layihə tərtib edildi. Beşinci və on dördüncü layihə İrəvan quberniyasına aid idi. Beşinci layihədə Naxçıvan qəzasında Yazıyurd arxının, Qanlıgöl su anbarının yenidən təmir olunması, on dördüncü layihəyə isə Quru-fontan torpaqlara Göycə gölündən və yaxud Zəngi çayından yeni arxlar çəkilməsi göstərilmişdi. İrəvan qubernatorunun razılığı ilə Qanlıgöl su anbarı yerli əhalinin köməyi, yarı xəzinənin, yarı da yerli mülkədarların xərci ilə Kəlbəli xan Naxçıvanlının başçılığı ilə 1859-1860-cı illərdə yenidən təmir olundu. Lakin anbarın ətrafına çəkilmiş daş bənd tezliklə yenidən xarab oldu. Naxçıvan qəzasının rəisi Şahgirey onu yenidən təmir etməyə məcbur oldu. XIX əsrin 80-ci illərin əvvəllərində bu su anbarı tamamilə yarasız hala düşdü, ondan istifadə olunmadı (10, s. 12).

Göycə gölündən Zəngi çayının sol sahilində Axtı və Quru fontan stansiyaları arasında olan torpaqlara yeni arxın çəkilməsi layihəsi 10 il təxə salınmışdı. Lakin su mühəndisi Frolovun yeni yoxlamasından sonra bu arxın bir qədər yuxarıdan çəkilməsi qərara alındı. Bu arxın çəkilməsi 1859-cu ildə başladı və iki il yarım çəkdi. Arxın uzunluğu 56 verst olmalı idi. Arxın çəkilməsində 75 min işçi iştirak etdi və 5 min rubl xərc çəkildi. Lakin işçilərin ağır, məşəqqətli işdən şikayətlənmələri, arxda güclü sızma nəticəsində suyun məcaradan çıxması sonrakı işin mənasız olduğu üzə çıxdı. Tiflisdən göndərilmiş xüsusi komissiya belə nəticəyə gəldi ki, arxın layihəsi bir çox hallarda müvəffəqiyyətsiz tərtib olunmuşdur. Ona görə də arxın tikintisi dayandırıldı. Bununla belə 8 verstə yaxın arx **qazıldı (10, 12).**

Lakin İrəvan quberniyasında suvarma sistemində vəziyyət bərbad olaraq qalırdı. Knyaz Baryatinski Qafqazda canişin vəzifəsinə başlayan kimi ilk dəfə suvarma məsələsində texniki imkanları öyrənilməsi üçün cəhd edilir. Onun göstərişi ilə ingilis mühəndisləri Bell və Qab Cənubi Qafqazda suvarmada texniki vəziyyəti öyrənmək üçün fəaliyyətə başladılar. Bu iş 2,5 il davam etdi (1860-cı ildən 1863-cü ilin ortalarına qədər). Daha üç il (1863-cü ildən 1866-cü ilin mayın axırına qədər) isə Tiflis yaxınlığında Kür çayının səviyyəsi ölçüldü (10, 16). Hər iki mühəndis böyük iş görsə də bu qənatəbəxş hesab olunmadı.

Beləliklə, Rusiya işğalından sonra Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında su işindən düzgün istifadə etmək və bu sahədə qayda-qanun yaratmaq üçün uzun müddət çalışmalı olmuşdu.

İrəvan quberniyasında müxtəlif suvarma sistemləri vardı. Bunlardan çayları, bulaqları, kəhrizləri və süni yaradılmış su anbarlarını göstərmək olar. Geniş taxıl zəmilətini, pambıq və çəltik sahələrini, bağları, bostanları suvarmaq üçün çaylar əsas rol oynayırdı. İrəvan quberniyasında əsas suvarma sistemi Araz çayı və ondan çəkilən arxlar, Göycə gölünə tökülən çaylar, göldən müxtəlif istiqamətlərə çəkilən arxlar, Vədi çay, Gərnə çay, Arpaçay çayı, Qırxbulaq çay, Naxçıvan çay və digər çay və arxlar əsas rol oynamışdı. Araz çayından müxtəlif kəndləri suvaran arxlar çəkilmişdi. Bu çaydan əsasən İrəvan quberniyasının beş- Sürməli, Üçmüəzzin, İrəvan, Şəhur-Dərələyəz, Naxçıvan qəzalarının Arazın hövzəsində yerləşən torpaqları suvarılırdı (9, 48-51). Yenibəyazid qəzasının cənub-şərq hissəsinin əkin sahələrini isə Göycə gölünə tökülən dağ çayları vasitəsilə suvarılırdı (10, 23). XIX yüzilliyin 80-ci illərin əvvəllərinə aid olan məlumata görə İrəvan şəhəri və onun çoxsaylı bağları Zəngiçay çayından

çəkilməmiş dörd-Mamırlı, Abuhəyat, Dəlmə, Yeniköy arxları və Qırxbulaq çayı vasitəsilə suvarılırdı (5, 22-23).

Digər suvarma vasitələrindən biri də bulaqlar idi. Bulaqlara adətən dağlıq ərazilərdə rast gəlinirdi. Bəzi bulaqlar iri, bəziləri isə kiçik olurdu. Onların suyu ilə ölçüsündən fərqli olaraq bir kənd və bir neçə kənd suvarılırdı. Məsələn, İrəvan qəzasında Qədis dağının ətəyində yerləşən Qırxbulaq bulağı 11 kəndi (bunlardan 6-sı xəzinə, 5 isə mülkədarlara məxsus idi) və İrəvan şəhərini su ilə təmin edirdi. Onun suyu həm məişətdə, həm içmək, həm də suvarma üçün istifadə edilirdi (9, 37).

Süni suvarma vasitələrindən biri də kəhrizlər idi. Kəhrizlər adətən yeraltı sulardan istifadə etmək üçün əhalinin qazdığı quyuların hesabına yaranırdı. Quyuları adətən bir-birindən 10-15 sayen aralıda qazırdılar. Onun eni 1, hündürlüyü isə 1,5 arşın olurdu. Belə quyuların uzunluğu torpağın susaxlayan təbəqəsi üzə çıxana qədər qazılırdı. Bəzi kəhrizlərin uzunluğu bir o qədər də uzun olmas da, digərlərinin uzunluğu 2 verst və daha çox olurdu. Bu quyularda yeraltı qunt suları toplanırdı və yerli əhali bu sulardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Kəhrizlərdə suyun miqdarı müxtəlif cür olurdu. Məsələn, fon-Veysenqofun məlumatına görə, Naxçıvan qəzasının Kivrax kəndində iki kəhriz hər saniyədə 30 litr su verirdi (9, 37). XIX yüzilliyin ortalarında yalnız İrəvan şəhərində 196 su quyusu qeydə alınmışdı (5, 437).

Süni yaradılmış su anbarları da suvarma sistemində əsas rol oynayan vasitələrdən biri idi. Anbarlarda əsasən ehtiyat yığılmış sular və yağış suları toplanırdı. Quraqlıq olanda və yaxud çay suları az olanda bu anbarlardan istifadə edilirdi. Belə anbarların yaradılması qədim dövrlərdən məlum idi. İrəvan quberniyasının dağlıq ərazilərində xeyli anbar qalıqlarına rast gəlmək olardı. Məsələn, Sürməli qəzasında Ağrıdağ sıldırım dağlarının suayrıcında təpələrdə, həmçinin Acıçay çayının mənbəsində süni anbarların izi qalmışdı. Belə anbarlar qar əriyəndə sular nəticəsində dolurdu. İrəvan qəzasında isə Qırxbulaq bulağının yaxınlığında xüsusi torpaq sədlə əhatə olunmuş iki süni göl yaradılmışdı. Bəzi su anbarları və yaxud süni göllər yüksəklikdə yerləşirdi. Bunlardan biri Yenibəyazid qəzasının 9000 fut yüksəkliyində yerləşən dağ gölü olan Qanlıgöl gölü idi. Bu göldən su xüsusi kanallarla çəkilməmişdi. Onun izləri Ağmanqan dağlarının yamacları ilə Solak kəndinin əkin sahələrinə qədər çəkilməmiş yerlərdə qalmışdı (10, 38).

İrəvan quberniyasında əla qaydada olan anbarlar da vardı. Məsələn, Naxçıvan qəzasının dağlıq ərazilərində saz qaydada Qanlıgöl su anbarı yerləşirdi. Bundan əlavə 1863-cü ildə Naxçıvan qəza rəisi Şanqirin göstərişi ilə Naxçıvan şəhərində “Gölmə” adlanan su anbarı yaradılmışdı. Bu su anbarı yazda Naxçıvan çaydan çəkilməmiş eyni adlı arxla doldurulurdu. Yayda isə xüsusi ağac şülüzlərlə su əkin sahələrinə buraxılırdı. Lakin 1882-ci ildə bu su anbarına baxış keçirilərkən onun yarasız olduğu üzə çıxmışdı (10, 39).

Ümumiyyətlə Sürməli qəzasında yerləşən kiçik Abbasgöl və Oruşmuş göllərindən başqa İrəvan quberniyasının bütün dağ su anbarları öz əhəmiyyətini itirmişdi. Yararlı olan su anbarlarında isə yayda əkin sahələrini suvarmaq üçün ehtiyat su saxlanırdı (10, 39).

İrəvan quberniyasında düzənlik ərazilərdə çay vadilərində suvarma martın sonlarından başlayırdı. Bu vaxtlar əsasən bağlar, taxıl zəmiləri suvarılırdı. İlk suvarmada çox da su tələb olunmurdu. Aprelin sonlarından başlayaraq suvarma daha

da güclənirdi. Suvarmanın müddəti məhsulların növünə görə davam edirdi. Məsələn, mayın axırı, iyunun əvvəllərində buğda və arpanın, avqustun sonu, sentyabrın əvvəllərində isə pambığın, çəltiyin və bağların suvarılması kəsilirdi (10, 29).

Suvarmanın müddəti də məhsuldan asılı idi. Belə ki, payızda əkilən dənli bitkilər səpindən sonra bir və yaxud nadir hallarda iki dəfə, yazdan başlayaraq məhsul yetişənə qədər isə yerindən, yağışlı havadan asılı olaraq 2-5 dəfə suvarılırdı. Pambıqda isə vəziyyət bir qədər fərqlənirdi. Bu məhsulun suvarılması mövsüm ərzində 4-5, yalnız rütubətli yerlərdə isə 2-3 dəfəyə başa gəlirdi. Çəltik isə daima su tələb edirdi. Bu məhsul yığılana qədər suyun içində olurdu. Bağlar isə yaz və yay aylarında 3-6 dəfə suvarılırdı (10, 29).

XIX yüziliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəlində də su üstündə daima toqquşmalar və narazılıqlar davam etmişdi. Bəzən bu mübahisələrin yaranmasında mirab və cuvarların günahı olurdu. Onların vəzifəsindən sui-istifadə etmələri suyun ədalətlə bölünməsinə mane olurdu. Mirablar daha çox rüşvət verən adamı su ilə təmin edirdilər. Bu da narazılıq yaradırdı (8, 23).

Arxiv materiallarında belə hallar haqqında xeyli faktlara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, 1902-ci il martın 31-də İrəvan qubernatorunun, vitse-qubernatorun, müşavirin və kargüzarın imzası ilə yazılan məktundan görünür ki, İrəvan qəzasının Xəlisə, Şirazlı, Çatqıran, Şıxlar, Kiçik Vedi, Avşar kəndlərinin əhalisi 1901-ci il avqustun 4 və 13-də suyu düzgün bölüşdürməməsinə görə Vedibasər mirabından qubernatora beş şikayət məktubu yazmışdılar. Qubernator bu məsələni araşdırmaq üçün su mühəndisi Zuyevə məktub göndərmişdi (1, 135-136).

Belə məlumatlardan biri Naxçıvan qəzasında baş vermişdi. Qafqazda 8-ci su dairəsinə daxil olan Əlinəcəy dairəsinin su işinə baxan mühəndisi V.Zuyev 1906-cı il oktyabrın 17-də İrəvan qubernatoruna yazdığı məlumatdan məlum olur ki, Vənənd çayından suvarılan Pazmar, Unus, Kələki, Dernis, Danagird, Əlisultan, Sal, Xanaça, Ağrı, Vənənd, Valavır, Deksar kəndləri ilə Dostı kəndi arasında su üstündə mübahisələr olmuşdu. Su mühəndisi yazır ki, birinci yeddi kənd həftənin birinci, ikinci, üçüncü və altıncı günü, qalan beş kənd gündüzlər, Dostı kənd sakinləri isə gecələr Vənənd çayından öz təsərrüfatlarını suvarırdılar. Lakin adı çəkilən kəndlərin sakinləri Dostı kənd sakinlərinin bütün gecə suya sahib olmaları ilə razılaşmırdılar. Onlar iddia edirdilər ki, Dostı kəndliləri bütün gecəni yox, yalnız bir neçə saat sudan istifadə etməlidirlər. Buna görə də sudan istifadə qaydasında dəyişiklik etmələrini xahiş edirdilər. Bununla razılaşmayan Dostı kəndliləri 1906-cı il sentyabrın 4-də və oktyabrın 2-də əvvəlki qaydanın qalması xahişi ilə su mühəndisinə ərizə ilə müraciət etmişdilər. Bu mübahisə o qədər böyümüşdü ki, işə Ordubad pristavı və mirab qarışmalı olmuşdu (2, 286-289).

Su üstündə mübahisə və toqquşmalar o qədər böyümüşdü ki, Dostı kənd icması tərəfindən vəkil edilmiş Məşhədi Həbib Hacı Talıb oğlu və İbrahim Məşədi İsmayıl oğlu tərəfindən Qafqaz su müfəttişinə ərizə ilə müraciət etməli olunmuşdular. Bu ərizədən məlum olur ki, Dostı kənd icmasının sudan istifadə saatlarında adı çəkilən kəndlər tərəfindən oğurluq olurdu. Bu oğurluğun qarşısını almaq üçün kənd sakinlərindən 20-30 nəfər keşik çəkmək məcburiyyətində qalırdı. Lakin bu da itkisiz başa gəlmirdi. Belə ki, Dostuların keşik çəkən sakinləri Dana- gird erməniləri tərəfindən öldürülürdü. Ona görə də, İrəvan birqadasının IV bölməsinin komandiri

Dostlara gecələr suya nəzarət etmək üçün yuxarı kəndlərə getmələrinə icazə vermirdi. Bu da Dostı kənd sakinlərini çətin vəziyyətə salmışdı (2, 290-291).

Qafqazda VIII su dairəsinin su mühəndisi P.Zuyevin İrəvan qubernatoruna 1906-cı il iyulun 3-də yazdığı məlumatda Əlincəçay dairəsinin mirabının özbaşnalığından şikayət edilirdi. Məlumatda Kuznut kəndinin əhalisinin mirabdan və onun kəndlər arasında sudan istifadədə heç bir qaya-qanun yaratmadığından və özbaşnalığından şikayəti öz əksini tapmışdı. Məlum olur ki, Kuznut arxından növbə ilə Camaldin kəndi 22 saat, azərbaycanlıların yaşadığı Arazin kənd sakinləri 24, ermənilərin yaşadığı Arazin kəndinin sakinləri 24 saat, Çəsməbasar mülkü 36 saat, Kuznut kəndi isə 4 gün istifadə edirdilər. Lakin mirabın günahı üzündən bu qaydalar tez-tez pozulurdu. Belə ki, şikayətdən görünür ki, mayın 20-də növbəsi çatan Kuncut əhalisi yalnız 3 gün sudan istifadə etmiş, dördüncü günü arx məlum olmayan səbəbdən yararsız hala düşmüşdü. Yalnız iki gündən sonra arxı bərpa etmək mümkün olmuşdu. Bundan sonra su digər kəndlərə paylanmışdı. Mirabın günahı üzündən sudan qaydada kəndlər arasında pozuntu əmələ gəlmişdi. Belə olduqda mirab Akop Krikorov vəzifəsindən kənarlaşdırılmış, əvəzində İrəvan qubernatorunun sərəncamına qədər müvəqqəti olaraq Hacı Əli mirab təyin edilmişdi (1, 294-295).

1910-cu il avqustun 31-də İrəvan qubernatoruna yazılan məktubda Abrakunis, Kuznut və Arazin kəndliləri Əlincəçay su dairəsinin mirabı Kərbəlayı Hətəmxan Kərbəlayı Heydər oğlundan su bölüşdürülməsi işində qanunsuzluğa yol verməsindən, rüşvət almasından şikayət edilir, onun başqası ilə əvəz edilməsi xahiş edilirdi (3, 202).

Bu iş böyük səs-küyə səbəb olmuş və İrəvan qubernatorluğunda müzakirə olmuşdur. Həmin kəndlərin kəndlilərinin şikayətləri nəzərə alınaraq Kərbəlayı Hətəmxan Heydər oğlu müqəssir bilinmiş və onun vəzifəsindən uzaqlaşdırılması məqsədə uyğun bilinmişdi (2, 204-223).

Belə narazılıqlar İrəvan quberniyasında çox idi. Məsələn mühəndis V.Zuyev yazırdı ki, 1910-cu il iyunun 30-da Dərəçiçəkdə su bölgüsü qaydası pozulduğuna görə dairə məhkəməsində iştirak etmişdi (2, 259).

Hətta Naxçıvanda su üstündə davanın qarşısını almaq üçün keşikçi dəstələri qarışmalı olmuşdu. Belə ki, Naxçıvan su dairəsinin mirabı keşikçi dəstələri ilə Naxçıvan çayı ətrafında yerləşən kəndlərdə su üstündə qayda-qanun yaratmaq üçün oraya tələsmişdi (2, 259).

Beləliklə, süni suvarma İrəvan quberniyasının kənd təsərrüfatının inkişafında böyük rol oynamış, bu sahənin inkişaf etdirilməsi dövlət orqanlarının diqqətində olmuşdu. Lakin arxiv materiallarından məlum olur ki, çar icra orqanlarının ciddi səyinə baxmayaraq, su üstündə əhali arasında həmişə mübahisələr, narazılıqlar və şikayətlər olmuşdu.

Ədəbiyyat :

1. Azərbaycan Dövlət Mərkəzi Tarix Arxivi, f.21, op.1, iş, 466.
2. ADMTA, f.21, op.1, iş, 625
3. ADMTA, f.21, op.1, iş, 628
4. Дингельштет В. Водовладение и ирригация. Ч.1. - Тифлис, 1880.
5. Кавказский календарь на 1852 г. - Тифлис, 1851.

6. Полное собрание законов Российской империи. В 55 т. Т.25, д.21104, СПб, 1851.
7. ПСЗРИ: в 33 т., т.10, д. 7255, СПб, 1893.
8. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып.1. - Тифлис, 1881.
9. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.2. - Тифлис, 1887.
10. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.5. - Тифлис, 1888.

Эльчин Гараев

**ИЗ ИСТОРИИ ИСКУССТВЕННОГО ОРОШЕНИЯ И
ВОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
(II ПОЛОВИНА XIX- НАЧАЛО XX ВВ.)**

Резюме

Статья посвящена истории оросительной системы, сыгравшей огромную роль в развитии сельского хозяйства в Иреванской губернии. Автор кратко рассматривает состояние оросительной системы губернии и отмечает, что после русской оккупации эта система была в плачевном состоянии, имперские органы власти для улучшения положения в этой области провели определенные реформы, однако проблемы, споры в этой области водопользования оставались. Архивные материалы свидетельствуют о том что, несмотря на серьезные попытки имперских властей, среди населения Иреванской губернии имелись споры, недовольства и жалобы в области водопользования.

Elchin Garayev

**FROM THE HISTORY OF ARTIFICIAL IRRIGATION AND WATER
USE IN THE İRAVAN PROVINCE
(II HALF OF THE XIX - BEGINNING OF XX CENTURIES)**

Summary

The article is devoted to the history of the irrigation system, which played a great role in the development of agriculture in the Iravan province. The author briefly examines the state of the irrigation system of the province and notes that after the Russian occupation this system was in a deplorable state, the imperial authorities had carried out certain reforms to improve the situation in this area, however, problems and disputes in this area of water use remained. Archival materials show that, despite serious attempts by the imperial authorities, there were disputes, dissatisfactions and complaints in the area of water use among the population of the Iravan province.